

**พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์: การกลั่นกลายเป็นความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำ
เจ้าพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา**

**Sacred Sites: Sanctification of Animals and Women in the Community of
Chao Phya River Area, Phra Nakhon Si Ayutthaya Province**

**¹พระมหาพรชัย สิริวโร (ศรีภักดี), ²พระมหาขวัญชัย กิตติเมธี
(เหมประไพ) และ³เพ็ญพรรณ เฟื่องฟูลอย**

**¹Phramaha Pornchai Sirivaro (Sripakdee), ²Phramaha Khwanchai Kittimedhi
(Hemprapai), and³Penphan Fuangooloy**

¹บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

²คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

³วิทยาลัยสงฆ์สุพรรณบุรีศรีสุวรรณภูมิ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

¹Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

²Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

³Suphanburi-Srisuvarnabhumi Buddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

¹Corresponding Author's Email: khwanchai.hem@mcu.ac.th

Received: October 1, 2025; **Revised:** December 10, 2025; **Accepted:** December 11, 2025

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาความเชื่อพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา 2) เพื่อพัฒนาการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำ 3) เพื่อนำเสนอการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร การวิจัยเชิงคุณภาพ และเชิงปฏิบัติการ ใช้วิธีการศึกษาจากเอกสาร และการสัมภาษณ์เชิงลึกจากกลุ่มนักวิชาการ จำนวน 30 คนและเขียนวิเคราะห์เชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า 1) ความเชื่อพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์มาจากรากฐานความเชื่อจาก 3 ศาสนาหลัก คือ (ก) ศาสนาผี ประกอบด้วยสัตว์ กบ, ช้าง เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ และสตรีผู้มี สถานะสูง เป็นผู้นำพิธีกรรม (ข) ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ประกอบด้วยสัตว์ คือ ช้างเป็นพาหนะของเทพและเชื่อมโยงกับตำนาน และสตรีมีบทบาทในพิธีกรรม สัญลักษณ์เน้นการเกี่ยวพันกันระหว่างเพศชาย และเพศหญิง (ค) พระพุทธศาสนาเถรวาท ประกอบด้วยสัตว์ในชาดก เป็นสัญลักษณ์ของคุณธรรมและความบริสุทธิ์ และสตรีที่มักถูกมองเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรม แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นผู้สนับสนุนให้บุรุษบรรลุเป้าหมาย 2) การพัฒนาการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรี คือ (ก) ระดับชุมชน ผ่านแนวคิดเรื่องสัตว์ศักดิ์สิทธิ์คือ ความเชื่อเรื่องปลาตะเพียน ถูกพัฒนาสู่วัตถุมงคล และวัฒนธรรม

สื่อถึงคุณธรรมและสตรีศักดิ์สิทธิ์ผ่านเรื่องเล่าของพระนางสร้อยดอกหมากและแม่นางปลื้มถูกถ่ายทอดผ่านพิธีกรรม และงานศิลปะ (ข) ระดับสถาบัน ผ่านแนวคิดเรื่องสัตว์ศักดิ์สิทธิ์คือการฟื้นฟูวัดที่เกี่ยวกับสัตว์ เช่น ช้าง เพื่อให้เป็นมรดกวัฒนธรรมที่จับต้องได้ เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ชาติ และสตรีศักดิ์สิทธิ์คือการยกระดับตำนาน เช่น พระนางสร้อยดอกหมาก ให้เป็นมรดกวัฒนธรรมที่สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างไทย-จีน และคุณค่าทางจิตวิญญาณ เพื่อลดภาพความมั่งงาย 3) การนำเสนอสู่การเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรี คือ (ก) การเรียนรู้ผ่านมิติประวัติศาสตร์ ช้างเผือกที่มีสถานะเทียบเท่าเทพเจ้าและคนกับคนผ่านการนำเสนอบทบาทสตรีทั้งในฐานะวีรสตรี (ข) การเรียนรู้ผ่านมิติวัฒนธรรม ผ่านการพัฒนาช้างจากสัญลักษณ์ชั้นสูงสู่การท่องเที่ยวเชิงอัตลักษณ์ เช่น ปางช้างอยุธยา และออกแบบการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่มีชีวิตและเส้นทางท่องเที่ยวตามรอยสตรีในประวัติศาสตร์

คำสำคัญ: พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์; สัตว์; สตรี; ชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา

Abstract

This research article aims 1) To investigate the beliefs surrounding the sacredness of animals and women within the communities of the Chao Phraya River Basin 2) To develop a contemporary understanding of this sacredness 3) To present a learning model that elucidates the sacredness of animals and women in this context. This study employs a mixed-methods approach, incorporating documentary research, qualitative inquiry, and participatory action research. Data were collected through the analysis of relevant documents and in-depth interviews with a group of 30 academic experts, followed by descriptive analysis writing. The findings are as follows: 1) Foundational Beliefs: The concept of sacredness is rooted in three primary religious and spiritual traditions: (a) Animism: Animals, specifically the frog and the elephant, are regarded as symbols of fertility and abundance. Women hold positions of high status, serving as ritual leaders. (b) Brahmanism-Hinduism: The elephant is revered as a divine vehicle (vahana) and is intrinsically linked to mythology. Women hold significant roles in ritualistic practices, with symbolism that emphasizes the mutual support and interdependence between the male and female genders. (c) Theravada Buddhism: Animals featured in the Jataka tales serve as symbols of virtue and purity. Women are often perceived as potential obstacles to monastic practice; however, they are simultaneously recognized as essential supporters who enable men to achieve their spiritual objectives. 2) Development of a Contemporary Understanding: (a) Community Level: The traditional belief in the sacredness of the carp has been developed into the production of sacred amulets and popular culture artifacts, such as art toys, to communicate moral virtues. Concurrently, the narratives of sacred female figures, including Phra Nang Sroi Dok Mak and Mae Nang Pluem, are perpetuated through rituals and artistic representations. (b) Institutional Level: The concept of sacred animals is actualized through the restoration of temples associated with significant fauna, such as elephants, thereby preserving them as tangible cultural heritage linked to national history. In parallel, the legends of sacred women, like Phra Nang Sroi Dok Mak, are elevated to the status of cultural heritage, which serves to reflect historical Thai-Chinese relations and articulate spiritual values, thereby reducing perceptions of pure superstition. 3) Dissemination and Application of Knowledge: (a) The Historical Dimension: This involves an examination of human-animal relations, particularly the veneration of the elephant as an animal of royal prestige and a critical military asset during the Ayutthaya period. The white elephant, in particular, was accorded a status equivalent to that of a deity. This dimension also explores human-human relations by presenting the multifaceted roles of women, both as national heroines and as figures

commemorated in architectural forms such as stupas which serve to memorialize their significant contributions and heroic deeds. (b) The Cultural Dimension: exemplified by facilities such as the Ayutthaya Elephant Palace. It also entails the design of living cultural tourism experiences and heritage trails that follow the historical paths of significant women.

Keywords: Sacred Sites; Animals; Women; the Community of Chao Phya River Area

บทนำ

การสร้างความสำเร็จให้กับสังคมไทยส่วนหนึ่งต้องเปลี่ยนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้โยงหาประวัติศาสตร์โลก โดยจะพบว่าประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นจะต้องข้ามประเทศไม่ได้จบแค่ในประเทศเท่านั้น รวมถึงความเชื่อด้านต่างๆ ที่โยงหากันในแง่ของการเรียนรู้เพื่อให้ประวัติศาสตร์ตั้งแต่สุโขทัย อโยธยา กรุงรัตนโกสินทร์ที่ตอนนี้อาจมีเนื้อหาไม่พอที่จะเอามาส่งเสริมท้องถิ่นของเราได้ แต่ถ้าต้องการให้ท้องถิ่นก้าวหน้าก็จำเป็นต้องศึกษาโดยเน้นไปที่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้มากขึ้น และแนวทางในการสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็ควรจะเป็นแนวทางที่เอาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไปผนวกเข้ากับประวัติศาสตร์ที่ใหญ่กว่า (อนเนก เหล่าธรรมทัศน์, 2562)

จากแง่มุมที่เกิดขึ้นในทางประวัติศาสตร์ได้สร้างพื้นที่จำนวนหนึ่งขึ้น โดยพื้นที่ดังกล่าวเชื่อมโยงไปหาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ให้สอดคล้องกับระบบความเชื่อนำไปสู่แนวคิดทางด้านพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Sites) ล้วนมาจากแรงผลักดันที่มาจากความเชื่อของผู้คนที่นำไปสู่การอ้อนวอนหรือการบริจาควัตถุที่จะนำไปสู่การได้มาซึ่งสิ่งที่ต้องการและชีวิตที่ดีขึ้นต่อไป ขณะที่พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่โด่งดังจะต้องเป็นพื้นที่ทำให้เกิดพลังและความหวังในการดำเนินชีวิต ส่วนคุณค่าต่างๆ ที่ปรากฏในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ได้ถูกยกย่องผ่านวัฒนธรรมและถูกยอมรับโดยชุมชน ส่วนการไม่ปรากฏของคุณค่าอื่นๆ ทำให้พื้นที่ที่สร้างคุณค่าขึ้นใหม่จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อมีผู้คนศรัทธา ฉะนั้น สถานที่ศักดิ์สิทธิ์จะปรากฏในทางสังคมเชิงวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่จนกลายเป็นรูปแบบของการบูชา การสร้าง พิธีกรรมต่างๆ ที่จะช่วยทำให้สถานที่ดังกล่าวเจริญรุ่งเรืองควบคู่ไปกับสภาพสังคมนั้น (Donald, 2015)

การเข้าใจพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์จึงได้ถูกอ้างอิงไปหาการเปลี่ยนแปลงทางการยุคสมัยที่ถูกนำเสนอให้เห็นผ่านหลักการปฏิบัติต่อสถานที่ทางศาสนา เช่นวัดที่เป็นรูปแบบหนึ่งของสถาบันทางสังคมของมนุษย์ คือเป็นพื้นที่สาธารณะที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์และการประกอบประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวกับความเชื่อ ซึ่งทั้งความเชื่อและพิธีกรรมนั้นเป็นสิ่งที่ทำให้คนในชุมชนเกิดความสัมพันธ์กันขึ้น ทำให้เกิดความเป็นกลุ่มเป็นพวกกัน ความเป็นชุมชนจึงเกิดขึ้นภายใต้สถาบันนี้ อีกทั้งยังกล่าวถึงวัดในฐานะเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏอยู่ทั่วไปสำหรับนักบวชทุกสำนักได้พักอาศัย โดยสถานที่เหล่านี้อาจมีอีกหลายแห่ง เช่น ป่าช้า ป่ารก เป็นต้นที่ไม่แน่นอนด้วยฝูงชน แต่ที่มุ่งเอาเจดีย์เนื่องจากวัดที่มีเจดีย์นั้นถือเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ และไม่ได้เรียกว่า วิหาร แต่เรียกว่าเจดีย์ โดยตรง นักบวชสามารถพักได้ ในปัจจุบันสถานที่เหล่านี้ก็ยังมีปรากฏให้เห็นสำหรับพระที่ไม่มีพระอยู่ มีเจดีย์จำนวนมาก เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีคำอธิบายถึงวัดที่มีเจดีย์นี้ว่า เป็นลักษณะที่สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นศูนย์กลางของความศักดิ์สิทธิ์ทำให้คนที่อยู่ร่วมกันเกิดสำนึกในความเป็นพวกเดียวกัน และมีความสัมพันธ์ทางสังคมร่วมกัน อีกทั้งวัดเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของบ้านเมือง และมีข้อปฏิบัติที่ทุกคนต้องปฏิบัติตาม ข้อความนี้หลายแห่งปรากฏเป็นหลักฐานจารึกไว้ถึงความเป็นชุมชนหลายแห่งจากการสร้างศาสนสถานและการกลบนาที่ดินโดยกล่าวถึงกษัตริย์ เจ้านายหรือบุคคลสำคัญที่สร้างสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และซื้อที่ดินถวายเป็นที่กลบนาสงฆ์ อุทิศคน สัตว์ สิ่งของ

ให้เป็นของสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ โดยเป็นพวกทาสหรือข้าพระเป็นเจ้าจำนวนหลายสิบครัวเรือนที่ทำงานดูแลศาสนสถาน และทำมาหาเลี้ยงชีพ จนเติบโตและขยายตัวของกลุ่มคนเหล่านั้นในช่วงลูกชั่วหลาน จนเกิดเป็นชุมชนบ้านและเมืองขึ้นต่อมา วัดจึงเป็นสถานที่ศูนย์กลางการบริหารจัดการชุมชนเมืองในแต่ละชุมชนจะพบได้ว่า รูปแบบดังกล่าวนี้มีวิธีการปฏิบัติที่สอดคล้องกับชุมชนนั้นอย่างแยกไม่ออก ดังจะพบหลักฐานทางโบราณคดีในสมัยลพบุรีลงมาว่า บริเวณทั้งหมดของชุมชนที่มีศาสนสถานเป็นศูนย์กลาง มีโครงสร้างและแผนผังทางกายภาพที่ชัดเจน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2560)

ทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ผูกโยงกับความหมายที่ปรากฏในมิติต่างๆ โดยจะพบได้ว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้สัมพันธ์กับความหมายของชุมชนที่แสดงออกต่อบางสิ่งที่ถูกยกให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์อันเกี่ยวข้องกับศาสนา แบบพื้นบ้านที่ถือเอาทุกอย่างมีเทพอยู่อย่างคำว่า แม่โพสพ อันแสดงถึงสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2565) ในมุมมองต่อการเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในทางศาสนากับสังคมจึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจแยกกันได้ ระหว่างความเชื่อทางศาสนาและสังคมจึงทำให้บางครั้งพระพุทธศาสนาได้ถูกมองว่าเป็นเครื่องมือของรัฐในการทำให้สตรีถูกกีดกันจากสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา เพราะสตรีถูกมองว่าเกี่ยวข้องกับการมีครอบครัวและการแต่งงาน อีกทั้งยังมุ่งถึงการบวชว่าศักดิ์สิทธิ์กว่าการมีครอบครัว (Peter, 2000) เช่นเดียวกับการเกิดเป็นมนุษย์กับสัตว์ที่มองว่ามนุษย์ประเสริฐกว่า แต่ขณะเดียวกันการยกย่องสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวข้องกับสังคมก็ถูกมองอีกด้านว่าเป็นเครื่องปกป้องสตรีและสัตว์ก็ถูกนำเสนอ ได้เช่นกัน ดังเรื่องนักบวชที่เป็นสื่อกลางเชื่อมสิ่งที่เป็นสาธารณะเข้ากับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ แม้ในคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาทก็มองว่าหากบุคคลกระทำความเพียร เพื่อบรรลุความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดหรือความหลุดพ้น ก็ถือว่าเป็นบุญเขตหรือท้องถิ่นแห่งบุญ ด้วยเหตุนี้เมื่อทำทานกับพระภิกษุ ภิกษุณียอมได้อานิสงส์สูง และการที่ผู้หญิงเกี่ยวกับศาสนาเช่นมาบวชเป็นชี ก็ถูกมองว่าเป็นการใช้ผ้าขาวปกป้องคุ้มครองตัวเอง ออกจากการคุกคามทางกามารมณ์เป็นผู้พ้นจากเรื่องกาม (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2545)

การสร้างโอกาสทางสังคมให้กับสตรีที่นับถือพระพุทธศาสนาเป็นอิสระจากปมด้อยทั้งหมด เนื่องจากพระพุทธศาสนาได้เปิดโอกาสให้กับกลุ่มคนที่อาจถูกมองจากสังคมอุดมคติที่ยึดถือวรรณะสูงกว่าหรือกลุ่มเพศชายว่ามีสิทธิมากกว่า แต่ในเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่ไปในชุมชนอื่นที่มีการรวมกันเป็นกลุ่มก้อนอย่างพ่อค้าหรือช่วงฝีมือที่ช่วยอุปถัมภ์ส่งเสริมพระพุทธศาสนาและสร้างศาสนสถานและศาสนวัตถุ จึงเป็นการช่วยทำให้พระพุทธศาสนาได้รับการยอมรับมากยิ่งขึ้น (ธิดา สารยา, 2555) อีกทั้งยังเป็นการนำเสนอให้เห็นถึงความเป็นชาติที่เปิดโอกาสให้กับสตรีมากขึ้น เราจะพบได้จากการกลายเป็นความศักดิ์สิทธิ์ได้ในการกอบกู้ชาตินั้นไม่ได้แบ่งแยกเพศหรือวิถีใด เพราะความเป็นชาติ (Nationalism) เป็นการเสนอให้เห็นผ่านรูปแบบที่เป็นความรู้สึกที่แสดงออกผ่านความสำนึกตัว (Self-consciousness) ว่าชาตินั้นเป็นเป้าหมายของการสร้างอัตลักษณ์ ทั้งชื่อและเครื่องหมายล้วนแสดงให้เห็นอัตลักษณ์ของความเป็นชาติ เช่น ที่ปรากฏในธงชาติไทยนั้นหมายถึงชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ เป็นต้น และเรื่องเล่าความเป็นชาติ โดยมุ่งไปที่รูปแบบของวัฒนธรรมทั่วไป (Common Culture) ด้วยเหตุผลสำคัญคือ (1) เป็นลักษณะการเลื่อนไหลของกลุ่มชาติพันธุ์ที่จะต้องสามารถนำเสนอวัฒนธรรมการต่อสู้จนเป็นผู้นำ และ (2) วัฒนธรรมจะช่วยให้เกิดการถกเถียงเรื่องการปกครองตนเอง โดยอ้างถึงการสร้างกฎที่ว่าถ้าไม่มีการปกครองตัวเองก็ต้องถูกคนนอกมาปกครอง จึงทำให้เกิดความเป็นชาติขึ้น แม้กลุ่มต่างๆ ในชาติบางครั้งจะมีความแตกต่างกัน แต่ก็ไม่ใช่วิธีหลักในชีวิตประจำวัน เพราะรูปแบบของความเป็นชาติสำคัญกว่า

กลุ่มบุคคล และสุดท้ายคือความทรงจำทางประวัติศาสตร์ (Historical Memories) ถือว่าเป็นส่วนสำคัญในการสร้างชาติ เนื่องจากการสร้างความเป็นอันเดียวกันระหว่างกลุ่มแต่ละกลุ่มที่เป็นศัตรูกัน แต่ในอีกทางหนึ่งเป็นความทรงจำที่เจ็บปวดในการหลอมรวมทุกอย่างนำไปสู่ผู้นำและเหตุการณ์ที่สร้างผู้นำทั้งในด้านศิลปะ วิทยาศาสตร์และศาสนา กลายเป็นวัฒนธรรมที่ถูกนำเสนอออก (Susan, 2008) ฉะนั้น ความเป็นชาติจึงไม่ได้ระบุด้วยเพศแต่ถูกระบุด้วยความหมายที่ทุกคนจะมีประวัติศาสตร์ร่วมกันในชาตินั้นด้วย ดังปรากฏในวีรสตรีพระนางเจ้าศรีสุริยไทยที่ถูกยกให้เป็นวีรสตรีนักรบที่แท้จริงจึงมีผู้ปรารภนาพระราชบุตรตามแบบอย่างพระองค์กันเป็นจำนวนมาก (วิบูล วิจิตรวาทการ, 2543)

อีกส่วนหนึ่งประวัติศาสตร์ของมนุษย์ยังเกี่ยวข้องกับสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ เช่น หมา, กบ, งู โดยปรากฏว่าหมาเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ในศาสนาผีแบบบรรพกาลที่เชื่อว่าหมาเอาพันธุ์ข้าวมาจากฟ้าลงมาดินให้คนรู้จักปลูกกิน จึงพบการวาดรูปหมาไว้คุ้มครองหมู่บ้าน แล้วหมาฝักร่วมกับคนตาย ส่วนกบนั้นได้รับยกย่องเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ผู้บันดาลน้ำฝนให้คนทำไร่ทำนาทำมาหากินจนพบว่าการยกย่องเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ในแง่ของน้ำและฝนไม่น้อยกว่า 3,000 ปี อีกทั้งยังได้รับว่าเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์จนได้รับการยกย่องว่าเป็นนาคหรือพญานาคผู้บันดาลให้เกิดความมั่งคั่งและมั่นคง ขณะเดียวกันก็บันดาลให้เกิดภัยพิบัติขึ้นบ้านเมืองล่มจมได้เช่นกัน (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2559) ยิ่งในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาที่มีพื้นที่ส่วนหนึ่งติดกับแม่น้ำ โดยแม่น้ำ ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งกำเนิดวิถีชีวิตและวัฒนธรรมต้นกำเนิดอารยธรรมโดยปรากฏในส่วนที่เกี่ยวข้องกับวัดจะพบผ่านการสร้างเจดีย์วัดธรรมิกราชคือรูปแบบและคติการสร้างเจดีย์ที่มีสิ่งหล่อม คติการสร้างเจดีย์ที่มีสัตว์ รองรับฐานปรากฏแล้วตั้งแต่อินเดีย ในสายวิวัฒนาการของเจดีย์ทรงระฆัง ส่วนใหญ่นิยมทำช้างล้อมซึ่งมีอิทธิพลมาจากทางลังกา พบในศิลปะพุกาม สุโขทัย และล้านนา การทำสิ่งหล่อมพบในสมัยอยุธยาตอนต้นเท่านั้นโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การทำสิ่งหล่อมพบในสมัยอยุธยาตอนต้นเท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำสิ่งหล่อมรอบเจดีย์ทรงระฆังไม่เคยปรากฏ มาก่อน พิจารณาลักษณะของสิ่งที่เป็นสิ่งแบบเขมร จึงตั้งสมมุติฐานว่า อยุธยาจะได้คติการประดับฐานเจดีย์มาจากสุโขทัยโดยในยุคแรกยัง เป็นช้างล้อม ต่อมาจึงมีการปรับเปลี่ยนเป็นสิ่งเข้ามาปะปน สิ่งที่จะตรวจสอบต่อไปคือศิลปะอยุธยาได้รับอิทธิพลสิ่งหล่อมจากเขมรเมื่อใด การรับอิทธิพลศิลปะเขมรของอยุธยาสืบต่อมาจากเมืองลพบุรีตั้งแต่ก่อนการสถาปนาราชธานี

แต่ประเด็นของสิ่งและการประดับฐานนั้นในสมัยแรกสร้างเจดีย์ทรงปรางค์ยังไม่ปรากฏหลักฐานจากการตรวจสอบลวดลายของสิ่งหล่อมที่วัดธรรมิกราชซึ่งมีการบูรณะหลายสมัยจากวิวัฒนาการของลวดลายปูนปั้นตัวที่เก่าสุดกำหนดอายุได้ว่าอยู่ในสมัย อยุธยาตอนต้น สอดคล้องกับลายของสิ่งหล่อมที่วัดแม่นางปลื้มที่อยู่ในสมัยเดียวกัน และเปรียบเทียบได้กับลายเครื่องทองที่พบในกรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะกำหนดอายุอยู่ในรัชกาลของเจ้าสามพระยา ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่าในสมัยของสมเด็จพระเจ้าสามพระยาได้ยกทัพไปตีอาณาจักรเขมร มีการนำสิ่งหล่อมและทวารบาลจากเมืองพระนคร มายังกรุงศรีอยุธยา (เมื่อคราวที่พม่าตีกรุงศรีอยุธยาได้นำโบราณวัตถุ ดังกล่าวไป ปัจจุบันสิ่งหล่อมและทวารบาลดังกล่าวอยู่ที่วัดพระมหาไถ่บุญ เมืองมณฑลเยล ประเทศพม่า) มีการศึกษาเปรียบเทียบลักษณะและลวดลายของสิ่งหล่อมในสมัยอยุธยาตอนต้นโดยเฉพาะที่วัดธรรมิกราชและวัด แม่นางปลื้มแล้ว พบว่ามีลักษณะใกล้เคียงกับศิลปะเขมรอย่างแท้จริง แต่สิ่งสำคัญคือลวดลายที่ประดับแผงอกสิ่งหล่อมเป็นลายที่อยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้นดังกล่าวมาแล้วจากคติและรูปแบบการประดับสิ่งหล่อมในเจดีย์ทรงระฆังจึงทำให้ได้ข้อ

สันนิษฐานในการกำหนดอายุว่าน่าจะอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น และน่าจะเป็นช่วงที่ได้รับคติการสร้างเจดีย์ทรงระฆังในกลุ่มฐานแปดเหลี่ยม (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2560)

บทความวิจัยนี้จึงเน้นแนวคิดเรื่องการแสวงหาความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา ด้วยการสะท้อนให้เห็นวิถีวัฒนธรรมที่ตั้งอยู่บนการเปลี่ยนแปลงของความเชื่อนั้นให้กลายเป็นอัตลักษณ์ที่ส่งต่อความหมายของสิ่งที่มีคุณค่าทั้งในแง่ของศาสนาและสังคมที่ผสมผสานเข้าด้วยกันในแง่ของการส่งเสริมการเข้าใจและปรับเปลี่ยนการดำเนินชีวิตด้วยการพัฒนาทัศนคติเชิงความเท่าเทียมและการสื่อสารเชิงสัญลักษณ์ที่เปิดกว้างมากยิ่งขึ้นนำไปสู่การพัฒนาสังคม เศรษฐกิจ การศึกษาและสิ่งแวดล้อมตามกรอบแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 13 ที่ส่งเสริมการใช้ภูมิปัญญา วัฒนธรรมท้องถิ่นโดยให้คนในสังคมได้เกิดความเข้าใจ ตระหนักในคุณค่า คุณประโยชน์และรักษาภูมิปัญญาและวัฒนธรรมชุมชน โดยยกปัญหาพื้นฐานจังหวัดพระนครศรีอยุธยาว่า มีนโยบายพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ มุ่งเน้นให้ชุมชนเห็นคุณค่าทางวัฒนธรรมความเชื่อบนฐานของสัตว์และสตรี อันสอดคล้องกับการสร้างความเท่าเทียมบนฐานคิดทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้เป็นทรัพยากรบุคคลที่มีคุณภาพของประเทศชาติ พร้อมยังมีการส่งเสริมโครงการพัฒนาส่งเสริมความเท่าเทียมและคุณค่าความศักดิ์สิทธิ์ที่มีอยู่ในชุมชนให้เกิดเป็นอัตลักษณ์และสร้างวัฒนธรรมแห่งการอยู่ร่วมกัน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาความเชื่อพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา
2. เพื่อพัฒนาการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา
3. เพื่อนำเสนอการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์: การกลับกลายเป็นความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากกองทุนส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม ได้รับหนังสือรับรองจริยธรรมจากคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หมายเลขข้อเสนอการวิจัย ว.15/2568 วันที่รับรอง 27 กุมภาพันธ์ 2568 มีกระบวนการดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษาเอกสาร (Documentary Data) เป็นการศึกษาข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิ ประกอบด้วย งานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือและตำรา ในประเด็นเกี่ยวกับข้อมูลพื้นฐานความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น และเป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Quality Research) เป็นการศึกษาความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในศาสนา โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก

(In-depth Interview) การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) และแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-Participant Observation) กระบวนการกลุ่ม (group process)

ขั้นตอนที่ 2 ประชากร/พื้นที่วิจัย

1. ประชากรในการศึกษาเชิงคุณภาพ ประกอบด้วย

- กลุ่มชุมชนที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรี จำนวน 10 ท่าน
- กลุ่มนักวิชาการทางด้านศาสนาและวัฒนธรรม จำนวน 10 ท่าน
- กลุ่มสมาชิกองค์กรหรือหน่วยงานในพื้นที่และที่เกี่ยวข้อง จำนวน 10 ท่าน

2. พื้นที่การวิจัย ได้แก่ 1) ชุมชนปางช้าง อ.พระนครศรีอยุธยา จ.พระนครศรีอยุธยา และ 2) ชุมชนวัดพนัญเชิงวรวิหาร ต.คลองสวนพลู อ.พระนครศรีอยุธยา จ.พระนครศรีอยุธยา

ขั้นตอนที่ 3 เครื่องมือและวิธีการที่ใช้ในการวิจัย การวิจัยนี้ใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก(In-depth Interview) แบบมีโครงสร้างและไม่มีโครงสร้างในการสัมภาษณ์ ตัวแทนพระพุทธรักษา ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในศาสนา ใช้การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) การสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม (Non-Participant Observation) และกิจกรรมกลุ่ม (Group Process) เพื่อค้นหาตัวชี้วัดความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในศาสนาในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยมีลักษณะแบบสัมภาษณ์ 3 แบบ คือ 1) แบบสัมภาษณ์นักวิชาการด้านพระพุทธรักษา 2) แบบสัมภาษณ์กลุ่มนักสื่อสารหรือส่งเสริมกิจกรรมทางพระพุทธรักษา 3) แบบสัมภาษณ์นักท่องเที่ยว

ขั้นตอนที่ 4 การเก็บรวบรวมข้อมูลการวิจัย

1. เก็บข้อมูลเชิงเอกสารเน้นการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิจากแหล่งวิจัย เช่น ห้องสมุดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ห้องสมุดของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นต้น

2. เก็บข้อมูลจากการวิจัยเชิงคุณภาพนั้น เน้นการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึก การสังเกตการณ์ และกระบวนการกลุ่ม เพื่อพัฒนาการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธรักษา

ขั้นตอนที่ 5 วิเคราะห์และสรุปผล เมื่อผู้วิจัยได้จัดเก็บรวบรวมและตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลในแต่ละประเด็นอย่างครบถ้วนสมบูรณ์แล้วก็จะนำข้อมูลมาจัดระบบเป็นหมวดหมู่ เรียงลำดับตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยเริ่มต้นจากการศึกษาแนวคิดเรื่องการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธรักษา จากเอกสารงานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือและตำราในประเด็นเกี่ยวกับข้อมูลพื้นฐานของความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรี พระพุทธรักษา ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรม และนำข้อมูลที่ได้มาหารูปแบบการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธรักษา จากข้อมูลเอกสารและการสัมภาษณ์ผู้เกี่ยวข้อง ต่อจากนั้นจึงดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลแบบพรรณนาวิเคราะห์ โดยได้จัดระบบหมวดหมู่ของการวิเคราะห์เรียงตามลำดับ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย เพื่อการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนาต่อไป

ผลการศึกษา

วัตถุประสงค์ข้อ 1 ความเชื่อพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา พบว่า ความเชื่อพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีส่วนใหญ่จะพบเกี่ยวข้องกับวัดและสถานที่ทางพระพุทธศาสนา จึงกลายเป็นที่มาของสถานที่เหล่านี้ในทางพระพุทธศาสนาว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อพื้นบ้านที่นำเสนอความเชื่อเกี่ยวกับสัตว์ที่สัมพันธ์กับความเชื่ออยู่เชื่อมโยงกับสัญลักษณ์เกี่ยวกับการเพาะปลูกและการเป็นอยู่ในแบบธรรมชาติ จะพบได้จากการตีความสัตว์ที่มีความศักดิ์สิทธิ์นั้นจะมีลักษณะ เช่น กบ, ช้าง มีความหมายเชื่อมโยงกับความอุดมสมบูรณ์ น้ำ ฝน อีกทั้งยังปรากฏความเชื่อของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่กล่าวถึงความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์ผ่านการเชื่อมโยงกับตำนานเทพและพาหนะของเทพ เช่น นาค, ช้างเอกล้านดิน โดยผสมความเชื่อดั้งเดิมของสุวรรณภูมิเข้ากับคติจากชมพูทวีป อันแสดงให้เห็นว่าสัตว์นั้นมีคุณลักษณะพิเศษที่ส่งเสริมให้เกิดคุณธรรมความดีได้ตามที่พระพุทธศาสนาได้เสนอผ่านชาดกที่พระโพธิสัตว์จะเป็นสัตว์ที่ต้องบำเพ็ญคุณธรรมต่างๆ เพื่อให้บรรลุจุดหมาย ขณะที่พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของสตรีที่ปรากฏในวัดนั้นมาจากการโยงกันระหว่างความเชื่อพื้นบ้านและความเชื่อพื้นบ้านเกี่ยวกับสตรีที่มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ ในแง่ของการเป็นผู้นำในทางด้านจิตใจ เหมาะกับวิถีเกษตรกรรมที่ต้องการความเจริญเติบโตของพืชพันธุ์ต่างๆ ทั้งนี้ยังปรากฏว่าสตรีนั้นมีความศักดิ์สิทธิ์ในแง่ของการติดต่อสื่อสารกับธรรมชาติได้ ในคติความเชื่อแบบพราหมณ์-ฮินดู ความศักดิ์สิทธิ์ของสตรีนั้นเดิมมีบทบาทสูงในสังคมที่แม่เป็นใหญ่ แต่หลังรับศาสนาจากอินเดียสถานะความศักดิ์สิทธิ์ของสตรีก็ลดลง หากมองในแง่ของพระพุทธศาสนาจะพบว่าความศักดิ์สิทธิ์ที่ลดลงนั้นถูกมองในแง่ของการเป็นสตรีที่ถูกผู้อื่นเลียดในแง่ของการเป็นภริยาที่ต้องมีคนอื่นดูแล แต่ยังคงมีคุณธรรมและถูกมองว่าเป็นผู้สนับสนุนบุรุษให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดได้ เช่น นางมณีนีลมาในมหาชนกชาดก (จิตต์ วงษ์เทศ, 2568)

วัตถุประสงค์ข้อ 2 การพัฒนาการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา พบว่า การพัฒนาการเรียนรู้นั้นมาจากสร้างความรู้สู่คนรุ่นหลังใน 2 รูปแบบ คือ 1) การพัฒนาเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ระดับชุมชน ด้วยกระบวนการการพัฒนา 2 พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ คือ (ก) สัตว์ศักดิ์สิทธิ์ เป็นการพัฒนาการเรียนรู้ผ่านการสร้างสรรค์วัตถุมงคลหรือศิลปวัตถุที่ประกอบขึ้นภายในวัดให้มีประวัติศาสตร์เชื่อมโยงกับคติพื้นบ้านและพระพุทธศาสนา รวมถึงการสร้างพิธีกรรมที่สอดคล้องกับความเชื่อนั้น อีกทั้งยังมีการใช้วัฒนธรรมประเพณีเข้ามามีส่วนร่วมประกอบในการพัฒนาไปสู่การเป็นสื่อผ่านการเป็นของที่ระลึกและผลิตภัณฑ์ที่มีรูปทรงร่วมสมัย โดยมีทั้งที่ผ่านการเข้าพิธีกรรมและไม่ต้องมีพิธีกรรม แต่ต้องสื่อให้เห็นคุณธรรมในทางพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นความเพียรหรือความอุดมสมบูรณ์ (กรมศิลปากร, 2565) (ข) สตรีศักดิ์สิทธิ์ เป็นการพัฒนาการเรียนรู้ผ่านเรื่องเล่าและคติชนที่นำเสนอผ่านสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สะท้อนให้เห็นความเป็นชุมชนที่มีประวัติศาสตร์เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเชิงสัญลักษณ์ อีกทั้งยังมีคุณค่าจนถูกนำเสนอเป็นมรดกทางวัฒนธรรม และถูกนำเสนอผ่านการละเล่นหรือสื่อละครที่เข้าถึงได้ง่ายขึ้น 2) การพัฒนาการ

เรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ระดับสถาบัน เป็นการพัฒนากายใจองค์กรที่น่าเสนอ 2 พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์นี้ คือ (ก) สัตว์ศักดิ์สิทธิ์ เป็นการพัฒนาดังสัตว์ที่มีความเชื่อมโยงกับสถาบันชาติและประวัติศาสตร์ของพระมหากษัตริย์อย่างช้างที่แต่เดิมเป็นสมบัติชั้นสูงและสามัญชนไม่อาจเข้าถึงได้ให้กลายเป็นสิ่งที่สามัญชนสามารถเข้าถึงได้ง่ายขึ้นผ่านการท่องเที่ยวและการสื่อถึงผ่านวัฒนธรรมถึงเป็นส่วนหนึ่งของสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในทางประวัติศาสตร์ เพื่อสืบสานความเชื่อให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ โดยเน้นการเชื่อมโยงประวัติศาสตร์ ชาติ ศาสนา และสถาบันกษัตริย์ รวมถึงการสร้างองค์ความรู้และกิจกรรมส่งเสริมความเข้าใจในชุมชน (ข) สตรีศักดิ์สิทธิ์ เป็นการพัฒนาพื้นที่ของสตรีที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับสถาบันกษัตริย์อย่างพระนางปลื้มที่แสดงถึงการเป็นผู้สนับสนุนสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเกิดเป็นวัดและเจดีย์ที่แสดงออกถึงวัฒนธรรมทางด้านจิตใจ รวมถึงพิธีกรรมที่ส่งเสริมความเชื่อดังกล่าวของชุมชน

วัตถุประสงค์ข้อ 3 การนำเสนอการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา พบว่า 1) การเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ตามวัฒนธรรม จากการเรียนรู้สัตว์ศักดิ์สิทธิ์ เป็นการเสนอการเรียนรู้ผ่านกลไกทางวัฒนธรรม ที่สะท้อนผ่านความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสัตว์ และคนกับคน (ก) คนกับสัตว์ ช้างมีบทบาทสำคัญทั้งในฐานะสัตว์คู่ภักดิ์และเครื่องมือทางการสงคราม ในสมัยอยุธยา ช้างถูกฝึกเพื่อรบ ขนส่งเสบียง และเป็นสัญลักษณ์แห่งพระราชอำนาจ โดยเฉพาะ “ช้างเผือก” ซึ่งถือเป็นสิ่งมหัศจรรย์และมีสถานะใกล้เคียงเทพเจ้า มีการบันทึกเรื่องราวพิธีกรรม การดูแลอย่างหุหุระ และตำนานเกี่ยวกับลักษณะพิเศษของช้างเผือกซึ่งผูกโยงกับคำทำนายทางการเมือง การยกย่องสัตว์เช่นนี้เป็นการนำคุณธรรมและคุณค่าทางประวัติศาสตร์มาสร้างเป็นสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ เพื่อสร้างความเคารพศรัทธาในสังคม และการนำสัตว์โดยเฉพาะช้างมาเชื่อมโยงกับการท่องเที่ยวเชิงอัตลักษณ์ เป็นการเปลี่ยนสถานะจากสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ของชนชั้นสูงให้เข้าถึงได้ในวงกว้าง เช่น การพัฒนาปางช้างอยุธยาหลังวิกฤติช้างตกงาน สู่การเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีชื่อเสียงโลก ผ่านกิจกรรมขี่ช้าง ถ่ายภาพกับช้าง และเข้าร่วมงานประเพณีที่เชื่อมโยงประวัติศาสตร์ มีการต่อยอดสู่สื่อภาพยนตร์และอนิเมชัน เช่น ก้านกล้วย และภาพยนตร์ประวัติศาสตร์ การพัฒนานี้นับอยู่บนฐานของการอนุรักษ์ความรู้ การสื่อสารที่ถูกต้อง และการออกแบบกิจกรรมที่สะท้อนคุณค่าทางจิตใจของนักท่องเที่ยว รวมถึงการสร้างผลิตภัณฑ์ปลาตะเพียนที่สร้างความหมายของคติความเชื่อเชื่อมโยงไปสู่การพัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์ชุมชนที่สื่อสารกลายเป็นของที่ระลึกและใช้ในการบูชาวัดและพระพุทธรูป 2) การเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ตามประวัติศาสตร์ จากการเรียนรู้สตรีศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นการเข้าใจผ่านการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ที่น่าเสนอบทบาทของสตรีในประวัติศาสตร์อยุธยาเด่นชัดทั้งในฐานะวีรสตรี เช่น สมเด็จพระศรีสุริเยศที่ทรงช้างออกรบและศาลพระนางสร้อยดอกหมากที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ไทย-จีนและประวัติศาสตร์อยุธยา และวัดแม่นางปลื้ม สะท้อนการรำลึกสตรีท้องถิ่นที่มีความเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ และนำไปสู่การสร้างการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่มีชีวิต (Living Cultural Tourism) เน้นการออกแบบเส้นทางท่องเที่ยวและเรื่องเล่าเกี่ยวกับสตรีผู้มีบทบาททางประวัติศาสตร์ การแต่งกาย อาหารการกิน และบุคลิกลักษณะตามคติโบราณ (ยศ สันตสมบัติ, 2544) มีกิจกรรมที่เน้นการเรียนรู้เชิงลึก เช่น การจัดอบรมสัมมนาเพื่อถ่ายทอดองค์ความรู้ การเผยแพร่อย่างมีความรับผิดชอบ และการวิเคราะห์ความเชื่อด้วยเหตุผล เพื่อลดการบิดเบือนหรือความงมงายที่มีมาแต่เดิมได้เช่นกัน

อภิปรายผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์: การกลายกลายเป็นความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา” มีการอภิปรายผล ดังนี้

1. ความเชื่อในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีส่วนใหญ่จะพบเกี่ยวข้องกับวัดและสถานที่ทางพระพุทธศาสนา จึงกลายเป็นที่มาของสถานที่เหล่านี้ในทางพระพุทธศาสนาว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อพื้นบ้าน ที่นำเสนอความเชื่อเกี่ยวกับสัตว์ที่สัมพันธ์กับความเป็นอยู่ เชื่อมโยงกับสัญลักษณ์เกี่ยวกับการเพาะปลูกและการเป็นอยู่ในแบบธรรมชาติ สอดคล้องกับ Clifford Geertz ที่กล่าวถึงกิจกรรมเชิงสัญลักษณ์ในระบอบวัฒนธรรมของศาสนาก็มีหน้าที่เพื่อสร้างสรรค์ ตอกย้ำ และปกป้องความรู้สึกนี้ให้มั่นคงแข็งแรงจากการถูกบั่นทอนโดยประสบการณ์ทางโลก ซึ่งทั้งหมดนี้นำมาสู่เรื่องของพิธีกรรม (ritual) เพราะในพิธีกรรมหรือพฤติกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Behavior) จะช่วยทำให้แนวคิดทางศาสนานั้นเป็นจริง และทำให้คำสอนนั้นได้ถูกสร้างขึ้นมาในรูปแบบของพิธีการบางอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการสวดท่องตำาน การปรึกษาเทพพยากรณ์ หรือแม้แต่การตกแต่งหลุมศพก็ตาม สภาวะทางอารมณ์และแรงจูงใจที่สัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์สร้างขึ้นในตัวมนุษย์ จะมาบรรจบและเสริมพลังซึ่งกันและกันกับมันที่โน้มน้าวด้วยระเบียบของโลกที่สัญลักษณ์เหล่านั้นนำเสนอทำให้โลกที่เราอยู่กับโลกในจินตนาการรวมเข้าด้วยกัน จนเกิดความรู้สึกต่อความเป็นจริง นี่คือการกระทำเชิงสัญลักษณ์ผ่านพิธีกรรมอันถือเป็นหัวใจสำคัญที่ทำให้หลักการทางศาสนามีอำนาจโน้มน้าวใจได้อย่างแท้จริง (Clifford, 1973) สอดคล้องกับโชติมา จตุรงค์ และคณะที่เสนอว่าวัดเก่าต่างๆ ในสมัยนี้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงหน้าที่ของหน่วยงานรัฐที่เข้ามาดูแลจากเดิมเป็นหน้าที่ของกรมธรรมการและเจ้ากรมวัดที่เป็นผู้สั่งการบูรณะเบื้องต้น โดยมีเชื้อพระวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ดูแล ซึ่งภายหลังการก่อตั้งรัฐบาล และกระทรวงทบวงกรมแบบใหม่ งานก่อสร้างของวัดหลวงขนาดใหญ่ เช่น วัดโพธิ์ ให้อยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงโยธาธิการ ซึ่งมีหน้าที่ในการสร้างถนนและสาธารณูปโภคแทนกระทรวงธรรมการ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของวัดในฐานะของความสำคัญของเมือง แทนความศักดิ์สิทธิ์ของอาณาจักร แนวคิดในเรื่องการอนุรักษ์ยังสอดคล้องกับการก่อตั้งพิพิธภัณฑ์เพื่อเก็บและจัดแสดงโบราณวัตถุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรวบรวมไว้เรียกว่า “ประพาสพิพิธภัณฑ์” วัดหลวงสำคัญหลายแห่งก็ได้รับอิทธิพลของการเป็นพิพิธภัณฑ์ในการบูรณปฏิสังขรณ์ด้วย เช่น วัดโพธิ์ วัดเบญจมบพิตร เป็นต้น (โชติมา จตุรงค์ และคณะ, 2563)

2. การพัฒนาการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา มองกระบวนการพัฒนาและผลิตในแง่ชุมชนที่เน้นการบริบทของชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ความเชื่อเกี่ยวกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีมีความเกี่ยวโยงแนบแน่นกับวิถีวัฒนธรรมและศาสนาท้องถิ่น ซึ่งมีลักษณะเป็นการผสมผสานระหว่างพระพุทธศาสนาเถรวาท ความเชื่อพื้นบ้าน และประเพณีดั้งเดิม ความศักดิ์สิทธิ์ในบริบทนี้มีได้หมายถึงความเหนือธรรมชาติในเชิงเทวนิยม หากแต่หมายถึง "พื้นที่ของความหมาย" ที่ชาวบ้านใช้กำกับจริยธรรม อารมณ์ และความสัมพันธ์กับโลกธรรมชาติ สัตว์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทปรากฏอยู่ในหลากหลายบริบท โดยเฉพาะในชาดก ซึ่งเป็นเรื่องเล่าก่อนพุทธกาล แสดงให้เห็นถึงสัตว์ในฐานะอภิปาหนิงของพระโพธิสัตว์ อาทิ ชาดกเรื่องพระเทมีย์ พญากระบือ และพญาคชสาร ล้วนแสดงถึงความเมตตา ปัญญา และการสละตนเพื่อผู้อื่น ขณะเดียวกันในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา ยังมีความเชื่อเรื่องสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ เช่น พญานาค ปลา

ตะเพียน ซึ่งได้รับการบูชาในฐานะผู้รักษาแม่น้ำและทรัพยากรน้ำ อีกทั้งการพัฒนาความรู้ในแง่ของคติชนที่ถ่ายทอดความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์สู่การยอมรับในเชิงมรดกทางวัฒนธรรมนั้น มาจากการสืบสายให้เห็นเรื่องเล่าที่เชื่อมโยงกันระหว่างสัตว์กับความเป็นชาติไทย สอดคล้องกับ Charles Guignon ได้เสนอวิธีการเปลี่ยนแปลงความหมายกลายเป็นความศักดิ์สิทธิ์นั้นมาจากลักษณะ 2 ประการคือ 1) ลักษณะที่เป็นอัตวิสัย (subjective) ความคิดที่ว่า การเข้าใจมนุษย์เป็นการพิจารณาผ่านประวัติศาสตร์ที่เต็มไปด้วยข้อมูลเชิงปรากฏการณ์ที่ถูกนำมาประกอบไว้ด้วยกัน เป็นการนำเสนอให้เห็นการอธิบายจิตวิญญาณที่มีปรากฏในประวัติศาสตร์นั้น ไม่ใช่แค่เพียงนำเสนอประวัติศาสตร์ที่สืบเนื่องกันมา เป็นการปฏิเสธหลักความเชื่อของเราที่สร้างขึ้นในประวัติศาสตร์ผ่านข้อเสนอทางชีววิทยา 2) ลักษณะที่เป็นปรวิสัย (objective) เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ต่างออกไปจากรูปแบบการศึกษาในอดีต แต่เป็นการศึกษาข้อมูลเชิงยุคสมัย ซึ่งทำให้ประวัติศาสตร์ดังกล่าวนั้นไม่อาจเปลี่ยนไป โดยขึ้นอยู่กับจิตใจของแต่ละบุคคล แต่เป็นการเปิดเผยจากช่วงเวลาและข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับบริบทนั้น (Charles, 2006) สอดคล้องกับชัยภัทร ปทุมทา และคณะ ที่เสนอตำนานของสัตว์ที่ปรากฏในป่าหิมพานต์ หนึ่งในนั้นคือพญาครุฑและพญานาคที่มาพร้อมกับตำนานที่ว่าพญาครุฑและพญานาคที่มีความบาดหมางต่อกัน นั้นเป็นพี่น้องกัน มีพ่อเดียวกัน ส่วนแม่เป็นพี่น้องกัน ตำนานเล่าว่า ครั้งหนึ่งมีการกวนเกษียรสมุทรระหว่างเทพและอสูร แต่พญานาคได้ทำการโกงทำให้แม่ของพญาครุฑตกเป็นทาสของพญานาค วันหนึ่งพญาครุฑจึงไปเจอจากตกลงกับพญานาค โดยมีน้ำอมฤตเป็นสิ่งแลกเปลี่ยน พญาครุฑตกลงจึงบินไปบนสวรรค์เพื่อนำน้ำอมฤตมา แต่เนื่องจากน้ำอมฤตเป็นของศักดิ์สิทธิ์ที่ไม่สามารถให้สัตว์เดรัจฉานอย่างนาคดื่มกินได้ จึงเกิดการต่อสู้กันบนสวรรค์ เดือนร้อนไปถึงพระวิษณุและพระนารายณ์ แต่เมื่อสู้กันเท่าไรก็ไม่รู้ผลแพ้ชนะ จึงทำการยุติการต่อสู้กัน เมื่อพญาครุฑเล่าเรื่องให้ฟัง พระวิษณุเห็นถึงความกตัญญูของพญาครุฑ จึงยอมให้นำน้ำอมฤตไปให้พญานาค แต่มีข้อแม้ว่าทันทีที่พญาครุฑวางน้ำอมฤตไว้ให้พญานาคแล้ว พระนารายณ์จะนำกลับสวรรค์ทันที พญาครุฑตกลงและยอมเป็นพาหนะให้พระนารายณ์ จึงเป็นที่มาของนารายณ์ทรงครุฑและประทานพรให้พญาครุฑเป็นอมตะ และมีพลังเหนือทุกสิ่ง การบูชาพญาครุฑจึงมีความเชื่อว่าดีเป็นการเสริมชีวิตให้เรื่องการเงิน ชื่อเสียง บารมี และความร่ำรวยอำนาจและข้อดีของการบูชาพญาครุฑ เป็นมหาอำนาจยิ่งใหญ่ มีสิทธิอำนาจเด็ดขาด สามารถลบล้างอาถรรพ์และคุณไสย์ทั้งปวง (ชัยภัทร ปทุมทา และคณะ, 2563)

3. การนำเสนอการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา เป็นเรียนรู้สัตว์ศักดิ์สิทธิ์กลไกทางวัฒนธรรม ที่สะท้อนผ่านความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสัตว์ และการเรียนรู้สตรีศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นการเข้าใจผ่านการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ที่นำเสนอบทบาทของสตรีในประวัติศาสตร์ สอดคล้องพุทธรักษ์ ปราบนอก กล่าวถึงการผสมผสานความเชื่อทางศาสนาและความเชื่อท้องถิ่นเข้าด้วยกันเป็นการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่สำคัญของวัดเพื่อการท่องเที่ยวประการหนึ่ง เช่น ความเชื่อพญานาคของชาวไทยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นการผสมผสานระหว่างความนิยมในการบูชาใหญ่ของกลุ่มชาติพันธุ์ที่ดำรงชีวิตอยู่ติดแม่น้ำ เข้ากับคติทางพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู จนเกิดประเพณีประดิษฐ์ขึ้นมา นั่นคือ บั้งไฟพญานาค ซึ่งเชื่อว่า พญานาคได้ปล่อยบั้งไฟขึ้นมาจากน้ำเพื่อบูชาพระพุทธเจ้าที่ได้เสด็จลงมาจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในวันออกพรรษาตามคติทางพระพุทธศาสนา (พุทธรักษ์ ปราบนอก, 2562)

องค์ความรู้ใหม่

จากการวิจัยเรื่อง พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์: การกลับกลายเป็นความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้องค์ความรู้ใหม่ผ่านการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนาดังนี้

ภาพที่ 1: พลวัตความเชื่อดั้งเดิมของความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรี

คำอธิบายการสร้างคุณค่าความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนเจ้าพระยา ถูกพัฒนา อนุรักษ์ และต่อยอดผ่าน 5 ขั้นตอนประกอบด้วย

1. รากฐานความเชื่อ (Belief Foundation) มาจากคติพื้นบ้าน และศาสนาทั้งศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และพระพุทธศาสนา

2. กลไกการพัฒนา (Development Engine) เป็นการต่อยอดไปสู่การขับเคลื่อนที่เป็นรูปธรรม 2 ด้านประกอบด้วย 1) การพัฒนาระดับชุมชน ที่เน้นไปที่การสร้างสรรคผ่านวัฒนธรรมและศิลปวัตถุ และหัตถกรรมพื้นบ้าน รวมถึงการต่อยอดเป็นการสร้างวัฒนธรรมประชานิยม (Popular Culture) ในแง่ของการเป็นของที่ระลึกและผลิตภัณฑ์ที่มีรูปทรงร่วมสมัย 2) การพัฒนาระดับสถาบัน เป็นการยกระดับความเชื่อท้องถิ่นให้ได้รับการยอมรับกว้างขึ้น โดยเชื่อมโยงกับสถาบันและสร้างเป็นมรดกทางวัฒนธรรม เน้นไปที่ประวัติศาสตร์และภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม

3. การเรียนรู้ (Learning) เป็นการนำเสนอให้คนรุ่นหลังได้เรียนรู้และเข้าใจ ผ่านมิติทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่นำเสนอผ่านองค์ความรู้ที่ผสมผสานระหว่างเรื่องเล่า คติความเชื่อและศาสนาเข้าด้วยกัน

4. การสร้างคุณค่า (Value Manifestation) เป็นการสะท้อนให้เกิดผลผลิตเป็นผลิตภัณฑ์ชุมชน รวมถึงอัตลักษณ์ทางศิลปวัฒนธรรม จนนำไปสู่การสร้างชุมชนเข้มแข็งในที่สุด

สรุป

การเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา ได้สะท้อนให้เห็นความเชื่อพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์มาจากรากฐานความเชื่อจาก 3 ศาสนาหลัก คือ ศาสนาผี ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และพระพุทธศาสนาเถรวาท การเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรี คือ ผ่านแนวคิดเรื่องสัตว์ศักดิ์สิทธิ์คือ ความเชื่อเรื่องปลาตะเพียน ถูกพัฒนาสู่วัดมุงคล และวัฒนธรรม สืบถึงคุณธรรมและสตรีศักดิ์สิทธิ์ผ่านเรื่องเล่าของพระนางสร้อยดอกหมากและแม่นางปลื้มถูกถ่ายทอดผ่านพิธีกรรม และงานศิลปะ ผ่านแนวคิดเรื่องสัตว์ศักดิ์สิทธิ์คือการฟื้นฟูวัดที่เกี่ยวข้องกับสัตว์ เช่น ช้าง เพื่อให้เป็นมรดกวัฒนธรรมที่จับต้องได้ เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ชาติ และสตรีศักดิ์สิทธิ์คือการยกระดับตำนาน การเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีได้อาศัยการเรียนรู้ผ่านมิติประวัติศาสตร์ สู่การท่องเที่ยวเชิงอัตลักษณ์ ดังนั้น ฝ่ายการศึกษา ควรเพิ่มเนื้อหาเกี่ยวกับความเข้าใจด้านวัฒนธรรม ประเพณี พระพุทธศาสนาอันเป็นรากฐาน ฝ่ายมนุษย์และสังคม ควรมีการเผยแพร่ข่าวสารเรื่องวัฒนธรรม ประเพณีในแต่ละภูมิภาคเพื่อให้เห็นถึงรูปแบบการบริหารจัดการ การพัฒนาสินค้าและการแก้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนวัฒนธรรมอื่น ในส่วนของพระสงฆ์ ควรแนะนำและให้แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องพระพุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานทางวัฒนธรรม ประเพณีของคนไทย มุ่งองค์ความรู้ทั้งในแง่ของหลักธรรมและจริยธรรมเพื่อสร้างความเข้าใจในวิถีการปฏิบัติที่ถูกต้อง ส่วนหน่วยงานภาคเอกชน ควรส่งเสริมและสนับสนุนนโยบายภาครัฐอย่างจริงจังและต่อเนื่อง

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

การเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา ถือเป็นพื้นฐานในการมูลค่าให้กับส่วนอื่นๆ และทำให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่เศรษฐกิจและการเป็นอยู่ที่ดีขึ้นทั้งในระดับครอบครัวจนถึงประเทศชาติ จึงถือเป็นความจำเป็นที่ทั้งภาครัฐและชุมชนจะต้องเห็นความสำคัญ และช่วยกันรณรงค์ให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องควรตระหนักและหามาตรการในการรักษาด้วยการออกนโยบายเพื่อป้องกันและแก้ไข ซึ่งพอจะแนะนำได้ หน่วยงานภาครัฐ ฝ่ายวัฒนธรรม ควรวางรูปแบบการจัดการสานเสวนาระดับชุมชนและระดับชาติ อย่างเป็นระบบ เข้าไปตรวจสอบและเสนอแนะวิธีการที่จะช่วยเพิ่มมูลค่าทางวัฒนธรรมให้มีราคาเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ชนในพื้นที่ ไม่ให้เยาวชนออกมาอยู่ชุมชนเมือง ซึ่งจะยิ่งทำให้เกิดปัญหาผู้สูงอายุที่มีภูมิปัญญาแต่ขาดการสืบสานให้เกิดมูลค่าได้อย่างน่าเสียดาย อีกทั้งต้องประชาสัมพันธ์ให้สังคมร่วมรับรู้ถึงวัฒนธรรมเหล่านี้ว่าเป็นสมบัติของชาติต่อไป

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

การวิจัยเรื่องพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์: การกลับกลายเป็นความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผู้วิจัยได้ศึกษาการเรียนรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของสัตว์และสตรีในชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยาตามแนวพระพุทธศาสนา ฉะนั้น จึงขอเสนอแนะหัวข้อให้ผู้สนใจทำวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ทำต่อไปดังนี้

2.1 การขับเคลื่อนการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

2.2 การพัฒนาเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร.(2565). *นาค: จากตำนานความเชื่อสู่ความศรัทธาร่วมสมัย*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- จิตต์ วงษ์เทศ. (2568). *ความเชื่อพื้นบ้าน*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- โชติมา จตุรงค์ และคณะ. (2563). *การบริหารจัดการมรดกวัฒนธรรมในศาสนสถานและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์*. รายงานวิจัย. สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา.
- ชัยภัทร ปทุมทา และคณะ. (2563). *สัตว์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา: การสังเคราะห์คตินิยมและความเชื่อสู่การสร้างสรรค์พุทธศิลปกรรมของวัดในจังหวัดพิจิตร*. รายงานวิจัย. หน่วยวิทยบริการจังหวัดพิจิตร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- พุทธรักษ์ ปราบนอก. (2562). *การสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของวัดเพื่อการท่องเที่ยวเชิงศาสนา*. รายงานวิจัย. ศูนย์วัฒนธรรมการวิจัย: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ธิดา สาระยา. (2555). *ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2545). *ว่าด้วยเพศ: ความคิด ตัวตน และอคติทางเพศ ผู้หญิง เกย์ เพศศึกษา และกามารมณ์*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ยศ สันตสมบัติ. (2544). *การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ: ความหลากหลายและการจัดการทรัพยากร*. เชียงใหม่: ลพบุรี.
- วิบูล วิจิตรวาทการ. (2543). *สตรีสยามในอดีต*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊ค.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2560). *พุทธศาสนาและความเชื่อในสังคมไทย*. (พิมพ์ครั้งที่ 12). กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2560). *เจดีย์ในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และพลังศรัทธา*. นนทบุรี: เมืองโบราณ.
- ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ. (2565). *ศาสนาผีได้ชะเง้องเขาพระสุเมรุ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์นาตาแฮก.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2559). *วัฒนธรรมร่วมอุษาคเนย์ในอาเซียน*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์นาตาแฮก.
- อนงก เหล่าธรรมทัศน์. (2562). *ทิวทัศน์: ฝายตะวันตก-ตะวันออก*. นนทบุรี: วัชรินทร์ พี.พี.
- Charles, G. (2006). "History and Historicity". *A Companion to Phenomenology and Existentialism*. Edited by Hubert L. Dreyfus, Mark A. Wrathall. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

- Clifford, G. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Donald, M. S. (2015). *Sacred Sites of Burma: Myth and Folklore in an Evolving Spiritual Realm*. Bangkok: Bangkok Printing Co., Ltd..
- Harvey, P. (2000). *An Introduction to Buddhist Ethics: Foundations. Values and Issues*. Cambridge University Press.
- Peter, H. (2000). *An Introduction to Buddhist Ethics: Foundations, Values and Issues*. Cambridge University Press.
- Pitchford, S. (2008). *Identity Tourism: Imaging and Imagining the Nation*. Bingley: Emerald Publishing Ltd.
- Susan, P. (2008). *Identity Tourism: Imaging and Imagining the Nation*. Bingley: Emerald Publishing Ltd.